

ТРАДИЦИОНАЛНО АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ У РЕГИОНУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ: АРХИТЕКТУРА КОЈА НЕСТАЈЕ

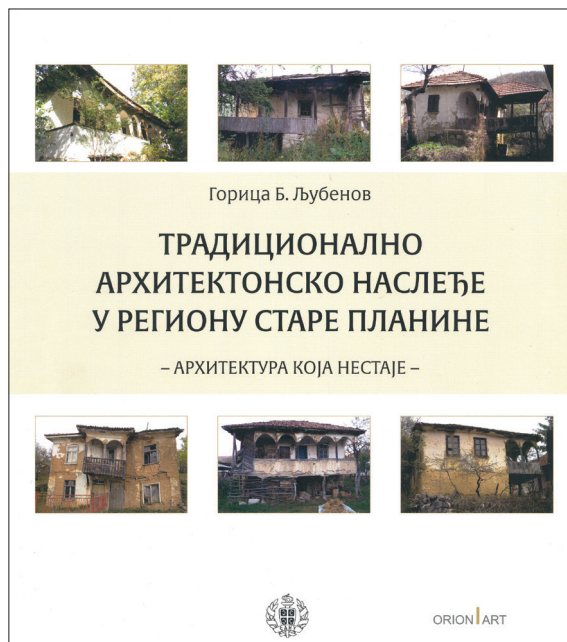
TRADITIONAL ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE STARA PLANINA REGION: DISAPPEARING ARCHITECTURE

Аутор: Горица Љубенов

Издавач: Београд: Српска академија наука и уметности и Орион арт, Београд, 2020.

Научна монографија др Горице Б. Љубенов, дипл. инж. архитектуре *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине: архитектура која нестаје*, настала је као резултат сажимања свеобухватног истраживачког подухвата спроведеног за потребе израде докторске дисертације *Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе планине*, одбрањене на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2015. године, код ментора проф. др Милорада Рибара. У периоду од 22. марта до 11. априла 2018. године овај изузетно вредан, систематизован документациони материјал из области градитељског наслеђа у региону Старе планине др Горица Б. Љубенов је као ауторску изложбу презентovala у Галерији науке и технике Српске академије наука и уметности (САНУ) под насловом *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине*, а изложбу је пратио и каталог (Галерија науке и технике САНУ бр. 32, рецензент академик Милан Лојаница).

Књига која је пред нама објављена је у издању Одељења ликовне и музичке уметности САНУ (посебна издања, књ.13, уредник академик Милан Лојаница) и Орион арта из Београда 2020. године и представља драгоцен допринос у раду досадашњих истраживача, који су кроз приказе сеоске архитектуре на целокупном некадашњем југословенском простору, од Вардара до Триглава, од Шаре, Боке и Истре до Баната, успели да сачувају слику о њеним историјско-уметничким вредностима и дају немерљиви подстрек унапређењу стручне литературе, као и домену заштите народног градитељства и природног наслеђа Србије. Етнолози, антропогеографи, историчари, крајем XIX и почетком XX века препознају значај старе сеоске архитектуре, проучавају је и публикују радове о тим истраживањима (Слободан Новаковић, Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић, Сретен Вукосављевић, Боривоје Дробњаковић, Сима Тројановић, Петар Ж. Петровић итд.). Оснивачи угледне београдске школе архитектуре и грађевинарства Драгутин Милутиновић и Михаило Валтровић поставили су темеље истраживању културног наслеђа на простору Србије у XIX веку, а тиме су и прокрчили пут једној новој генерацији архитеката школованих у иностранству, која ће се између два светска рата бавити и темом народног неимарства кроз

призму нове методологије рада, а која је подразумевала обавезу публиковања нових сазнања у циљу едуковања најширег културног аудиторијума (Бранислав Којић, Александар Дероко, Иван Здравковић, Ђурђе Бошковић, Доброслав Ст. Павловић, Јован Крунић, Слободан Ненадовић итд.). Након Другог светског рата, генерација младих архитеката школованих на Архитектонском факултету Универзитета у Београду наставља започета истраживања у руралним срединама, као и објављивање чланака у разним часописима, углавном илустрованим бројним фотографијама и драгоценим слободоручним цртежима са терена, истанчаног сензибилитета за очување и унапређење народног градитељства (Бранислав Миленковић, Божидар Петровић, Ђорђе Петровић, Зоран Б. Петровић, Јован Нешковић, Ранко Финдрик, Никола Дудић итд.).

На путу осветљавања видне, али и оне скривене истине о сеоској кући, селима, сачуваним примерима традиционалног народног градитељства у региону Пирота и Старе планине, којим се бави још од 2003. године, Горица Б. Љубенов наставља путем угледних претходника, међу којима заслужено место припада и њеном ментору

проф. др Милораду Рибару. Истрајно и систематично она наставља самостални рад на прикупљању, класификацији и проучавању обимне грађе, где је архитектонском анализом обухваћено 37 планинских села у области Пиротског округа, што је све заједно резултирало формирањем свеобухватног прегледа сачуваних примера народног неимарства у том региону. При анализирању и тумачењу архитектонских, конструктивних и обликовних карактеристика сеоске куће, као и њени угледни претходници, ауторка прибегава слободоручним цртежима, представљањима архитектонских пројеката и писаној речи, као важним показатељима у разоткривању изходшта сеоског неимарства, али и сагледавања простора и садржаја живота у селима Старе планине. Још од првог сусрета са старопланинском архитектуром др Горица Б. Љубенов пасионирано изучава карактеристике села и сељака, локалне обичаје, саживава се са природом и објектима, са напуштеним просторима, који су за њу били много више од онога што се на први поглед могло закључити – неистражена ризница народног градитељства. Сву природну, културну, архитектонску и уметничку вредност традиционалне архитектуре, кроз теренске записе, као што су фотографије, скице, цртежи основа, пресека и изгледа кућа, осликана платна неких интересантних детаља, збирке карактеристичних предмета, артефаката и других сведочанства, видео записи, као и белешке о селима, кућама, природи, о свему што се ауторки учинило важним, како са градитељског, тако и са аспекта сеоског живота и рада, и коначно сву лепоту народног стваралаштва на простору старопланинских села од Бабиног Зуба до Димитровграда, она је сабрала у овој драгоцену књизи под насловом *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине, архитектура која нестаје*.

Књига је обима 320 страна, богато илустрована, уређена и подељена на следећих седам (7) поглавља: *Увод, Основни фактори који су утицали на развој насеља и архитектуре, Печалбарство Пиротског округа, Основне карактеристике традиционалне архитектуре старопланинских кућа у Пиротском округу, Анализа обликовања архитектонских, просторних и конструктивних елемената, Најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалне архитектуре посматраног подручја и Закључна разматрања*. На почетку књиге су *Садржај и Предговор* (на српском и енглеском језику), а на крају књиге су дати *Литература, Порекло илустрација, прилога, табела и графикана, Резиме* (на српском и енглеском језику) и *Биографија аутора* (на српском и енглеском).

У *Предговору*, ауторка даје основне напомене о теми, мотивима и циљевима рада на аутентичном и непоновљивом наслеђу богате ризнице старопланинског градитељства, упућује читаоца и будуће истраживаче у значај сеоске куће, као документа времена, народног живота и градитељских вештина народних неимара – печалбара, као и у тајне једног заборављеног сензибилитета архитектуре, који неправично и стихијски нестаје.

У *Уводном поглављу* су сажето наведени подаци о положају обухваћене регије, са *Картом Пиротског округа* и положајем 37 истражених планинских села области Висока и Забрђе и делом Буђака: Топли До, Засковци, Темска, Рагодеш, Рудиње, Церова, Шугрин, Орља, Базовик, Оревица, Покрвеник, Гостуша, Брлог, Паклештица, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Рсовци, Височка Ржана, Славиње, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Бољев Дол, Браћевци, Каменица, Гуленовци, Радејна, Петрлаш, Сенокос, Влковија, Мазгош, Мојинци, Пртопопинци, Височки Одоровци, Бребевница, Смиловци. Поред ниске густине насељености, неприступачности, неповољне климе, лоше инфраструктуре, застарелих услова пољопривредне производње итд., као посебан проблем опстанка села аутокрома истиче континуално исељавање сеоског становништва и њихову миграцију ка градским срединама, нарочито у другој половини 20. века, што поткрепљује и графиканом *Преглед броја становника у селима Стара Планина Пиротског округа према пописима из 1948. и 2011. године*. Исељавање радно способног становништва, а останак старијих и осиромашених житеља на руралном подручју главни је узрок урушавања и запушености кућа и помоћних зграда по тим селима. Ауторка, међутим, чак и у таквом урушеном и запушеном стању препознаје те куће као аутентичне облике, драгоцене и ретке примере традиционалног народног неимарства од значаја за целу Србију, уз наглашену забринутост и упозорење да је реч о националном културном благу непроцењиве вредности, које, нажалост, у великој мери припада угроженој баштини Србије. У том смислу, књига др Горице Б. Љубенов је и чувар знања о овом аутентичном наслеђу насталом захваљујући умећу самоуких неимара-печалбара.

Основни фактори који су утицали на развој насеља и архитектуре приказани су кроз посебне целине посвећене: *Природно-географским условима* (Географски положај, границе и величина подручја, Рељеф, Геолошки састав, Хидрографија, Клима, Биљни и животињски свет и Рудна богатства); *Друштвено-економским и културно-историјским утицајима* (где су дате карактеристике насеља Пиротског округа кроз историју, становништво и занатске делатности у селима) и *Морфолошким карактеристикама села Старе планине*. Овим факторима ауторка посвећује посебну пажњу, због њиховог непосредног утицаја на просторне, конструктивне и обликовне карактеристике сеоских кућа.

Поглавље *Печалбарство Пиротског округа* посвећено је феномену *живота у туђини*, печалбарству, као карактеристичној традиционалној допунској привредној грани и специфичном феномену економских и миграционих кретања, који се јавља рано у привредном животу становништва Пиротског округа. Почетком XIX века печалбари, организовани у групе, *тајве*, од 8 до 30 чланова, превасходно су се бавили на читавом простору Балкана дунђерским и дрводељским пословима, код грађења кућа и других зграда. Ови самоуки неимари су кроз синтезу народне и оријенталне традиције на тај начин утицали

и на формирање сличних просторних, конструктивних и обликовних карактеристика сеоских кућа од лаке дрвене грађе (*бондручара*) и у Србији, а такође су утицали и на формирање специфичног дунђерског језика који је присутан до савременог доба, чиме се ауторка такође бави у овој књизи.

У поглављу *Основне карактеристике традиционалне архитектуре старопланинских кућа у Пиротском округу* др Горица Б. Љубенов анализира просторни развој сеоске куће *бондучаре*, која у Пиротском крају има карактеристични облик приземљуше са тремом и доксом. У почетку оне су биле једнопросторне, са *ижом*, само једном просторијом са огњиштем, а уз њу се касније формирају посебна соба и остава, *ћилер*. Собни таван је често био лепо декорисан у дрвету, док је под био земљани. Испред куће је био трем, *ајат*, који је често имао мало уздигнуту *ћошку*, доксамат за седење. Декоративни елементи који дају посебну вредност овим кућама били су од лаке дрвене грађе. Сама кућа има носећу структуру у виду дрвене скелетне конструкцију, са испуном од плетера, летвица или *ћерпича*, облепљених блатом. Кров је благог нагиба, са дубоким стрехама и покривен *ћерамидом*. У зависности од примењене испуне, куће су добијале различите називе – *чатмаре*, *долмаре*, *ћерпичаре*, *кованице*. У овире овог поглавља ауторка презентује *Схематски приказ типологије кућа*, прегледну схему десет карактеристичних типова, коју је сама формирала, а за сваки тип даје приказ примера са диспозицијом на парцели и властитим цртежима основе, пресека и изгледа, које прате бројне савремене фотографије постојећег стања. За све будуће истраживаче ови прилози су незобилазна и драгоцен ризница података о кућама које све теже одолевају стихијском пропадању.

Анализа обликовања архитектонских, просторних и конструктивних елемената на старопланинским кућама Пиротског округа најобимније је поглавље у књизи, у коме је анализа елемената спроведена према композицији фасаде, а с обзиром да се ради о приземним или једноспратним објектима подела је према хоризонталним зонама. Анализирају се прво просторни елементи куће (улазни тремови, чардаци, еркери, балкони), где се посебна пажња посвећује приказу декоративних елемената који украшавају или оживљавају парапете, стубове, капителе и лукове аркада на тремовима, доксаматима и чардацима, затим архитектонски елементи на фасади (у доњој зони сокла, угао објекта, прозорска атика, прозор, атика врата, врата, пиластри и у горњој зони се појављују венац, стреха, димњак итд.), а затим се истиче да и обрада конструктивних елемената куће (камени темељи, дрвени стубови, јастуци, зидани стубови, дрвене греде, кровне конструкције) такође сведочи о изузетној креативности наимама овога краја, како у избору материјала, тако и у форми. Ентеријер је представљен као засебна групација декоративних елемената (врата са профилисаним *первајзима* и декоративним крилима, подови, таванице, огњишта – *комини*, резбарени намештај од дрвета) где ауторка посебно истиче сеоске капије, дела уметничко-

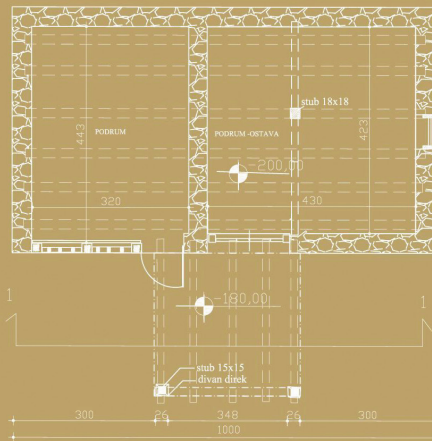
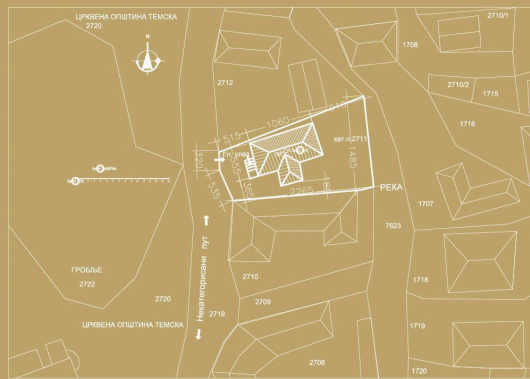
занатских вештина неимара. На крају ове опсежне анализе читалац стиче јасну слику о значају старопланинске куће као аутентичне и непоновљиве креације традиционалних неимара овога краја.

У поглављу *Најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалне архитектуре посматраног подручја* ауторка указује на најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалних старопланинских кућа насталих из руку самоуких народних наимама *печалбара*, који скромним градитељским средствима остварују вредне архитектонске, обликовне и ликовне резултате, што их чини незаобилазним и саставним делом културног наслеђа Србије. Ауторка, поред наведеног, на крају монографије истиче и то да су ова раритетна дела народног градитељства такође важан друштвени чинилац будућег привредног и културног развоја села Србије, потенцијал за развој културног туризма (оживљавање традиционалних обичаја, кухиње, заната), а надасве подстрек опстанку становништва на овим просторима, као аутентичним носиоцима специфичне етнолошке традиције ових брдско-планинских села на обронцима Старе планине.

У *Закључним разматрањима* ауторка наводи да је сврха ове књиге и стварање базе података (материјала) о обликовању традиционалне архитектуре региона Старе планине, али и подизање свести јавности о значају правилног вредновања, заштите и очувања традиционалног наслеђа.

Књига др Горице Б. Љубенов, представља драгоцен допринос култури памћења и стожер је у тумачењу народног неимарства, сеоске куће овога краја и Србије у целини, али и путоказ повратка селу кроз дијалог са историјом, путем целовитог сагледавања простора у правцу типологије, технологије и морфологије облика и у циљу једног важног задатка – унапређења живота на селу и заштите ове, у великој мери угрожене, културне баштине Србије. Уједно ова монографија представља и незаобилазну литературу намењену стручњацима, специјалистима, широј домаћој и иностраној културној јавности. Монографија је такође важан чинилац у правцу бољег разумевања значаја очувања свих богатстава природног и културног наслеђа Србије, као развојног потенцијала, али и као саставног дела укупног европског и светског наслеђа.

др Марта Вукотић Лазар, историчар уметности

112